

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Bernshtejn N. A. Oчерки po fiziologii dvizhenij i fiziologii aktivnosti / N. A. Bernshtejn. – M. : Medicina, 1966. – 349 s.
2. Leont'ev A. N. Dejatel'nost'. Soznanie. Lichnost' / A. N. Leont'ev // Izbr. psih. trudy : V 2 t. – T. 2. – M. : Pedagogika, 1983. – S. 94–231.
3. Lurija A. R. Ob istoricheskom razvitii poznavatel'nyh processov / A. R. Lurija. – M. : Nauka, 1974. – 171 s.
4. Sobchik L. M. Vvedenie v psihologiju individual'nosti / L. M. Sobchik. – Moskva, 2000. – 506 s.
5. Sokolova E. T. Samosoznanie i samoocenka pri anomalijah lichnosti / E. T. Sokolova. – M. : MGU, 1989. – 214 s.
6. Shtern V. Personalisticheskaja psihologija / V. Shtern // Istoriya zarubezhnoj psihologii. – M. : Izd-vo Mosk. un-ta, 1986. – S. 186–200.

Received February 20, 2018

Revised March 16, 2018

Accepted April 13, 2018

УДК 159.947.24

Ю. А. Алексеева

yulya-alekseeva-74@ukr.net

Когнітивна природа віри

Alieksieieva Y. A. The cognitive nature of faith / Y. A. Alieksieieva // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, G. S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine / scientific editing by S. D. Maksymenko, L. A. Onufriieva. – Issue 41. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2018. – P. 15–40.

Y. A. Alieksieieva. The cognitive nature of faith. The article presents the conceptual views on the cognitive aspects of the nature of faith. The faith is considered as a cognitive phenomenon from the standpoint of philosophical generalizations. The relationship of faith, cognitive processes and components of the personality is analyzed on the basis of the existing psychological concepts that enabled to develop the idea of a systematic organization of the cognitive-personal activities, where faith fulfills the function of the main system-based element. The development of belief from the hypotheses to the knowledge that is formed in the social and individual consciousness is presented. This way can be represented in the form of a

stable mechanism for generating hypotheses and their further examinations using the methods and ways of the rational thinking. In the case of the correspondence of the foreseen concepts or constructs with the criteria of authenticity, reality and certainty, they are recognized as genuine and relevant to reality. If the facts are refuted, the hypothesis is rejected, and those concepts that were based on it, are recognized to be false. It is stated that faith and doubt, as a product of the rational and critical thinking, are the main and complementary tools for structuring reality, the difference between them is nevertheless very significant. The differences between belief and doubt according to different criteria are revealed. It is concluded that in accordance with the principle of the continuum, which is understood as the continuous set, the unity and the connection of all that occurs at different levels and in different spheres (consciousness and unconscious, primary and secondary processes, principles of satisfaction and reality, the needed states expressed in the desires and the avoidance of the dissonant experiences, forms of adaptive activity, projection – reflection, etc.), belief and the critical forms of thinking should be regarded as the only mechanism that allows the transition of one state to another, where one state is a condition of the another state activity. Faith and doubt, excluding and complementing each other, become the main factor in the development of the thinking itself, the system of value relations and the individual as a whole.

Key words: faith, cognitive nature of faith, thinking, hypothesis, knowledge, doubt, geshtalts.

Ю. А. Алексеева. Когнітивна природа віри. У статті презентовано концептуальні погляди на когнітивні аспекти природи віри. Розглянуто віру як когнітивний феномен із позиції філософських узагальнень. Проаналізовано взаємозв'язок віри, когнітивних процесів і компонентів особистості на основі існуючих психологічних концепцій, що дало змогу підтвердити думку про системну організацію когнітивно-особистісної діяльності, де віра виконує функцію основного системотвірного елемента. Представлено розвиток віри від гіпотез до знань, що формуються в суспільній та індивідуальній свідомості. Цей шлях можна представити у формі стійкого механізму генерування гіпотез та їх подальших перевірок за допомогою методів і способів раціонального мислення. У разі відповідності передбачуваних концептів або конструктів критеріям достовірності, реальності та визначеності вони визнаються справжніми і відповідними дійсності. Якщо факти спростовуються, гіпотезу відкидають, і ті концепти, що лежали в її основі, визнають хибними. Констатовано, що віра і сумнів, як продукт раціонального та критичного мислення, є основними і взаємодоповнюючими інструментами структурування дійсності, різниця між ними все ж дуже значна. Розкрито відмінності між вірою та сумнівами за різними критеріями. Зроблено висновок, що відповідно до принципу континууму, під яким розуміється безперервна сукупність, єдність і зв'язок усього того, що відбувається на різних рів-

нях і в різних сферах (свідомості та несвідомого, первинних і вторинних процесів, принципів задоволення і реальності, потребнісних станів, що виражаються в бажаннях і уникненні дисонансних переживань, формах адаптивної активності, проекції – рефлексії тощо), віру і критичні форми мислення слід розглядати як єдиний механізм, що дає змогу здійснювати перехід одного стану в інший, де один стан є умовою активності іншого. Віра і сумніви, виключаючи і доповнюючи одне одного, стають основним чинником розвитку самого мислення, системи ціннісних відносин й особистості загалом.

Ключові слова: віра, когнітивна природа віри, мислення, гіпотеза, знання, сумніви, гештальти.

Постановка проблеми. Вивчення функцій, загальної структури та ієрархії концептів і конструктів віри в розвитку суспільної свідомості й індивідуального розвитку особистості є надзвичайно актуальним. Це особливо важливо останнім часом, коли ставлення людей до різних сторін життя і до того, що раніше вважалося загально визнаними цінностями, просочено невір'ям, переживанням втрати їхнього змісту та значущості. Економічні кризи супроводжуються духовною дезінтеграцією і падінням потенціалу віри людини в соціальні цінності, моральні ідеали, органи влади, ціннісні орієнтири, які формують міжособистісні відносини, зниженням віри в себе і в можливість раціональних перетворень суспільства. Усе це призводить до переживання соціально-психологічних стагнацій і сумнівів у можливості досягнення світлого майбутнього, до якого прагне кожне покоління людей.

Мета статті – розкрити когнітивну природу віри.

Аналіз останніх публікацій і виклад основного матеріалу.

Завдання розгляду динаміки формування уявлень філософів, мислителів, психологів про природу та генезис віри ми виконали раніше [1, 2]. Питанням віри загалом і зокрема присвячено величезну кількість робіт, починаючи з часів Античності, проте, як це часто трапляється, багато аспектів залишаються «за кадром», тобто недостатньо диференційованими та з'ясованими. У передмові цієї публікації, що виконує функцію підготовки до викладення основних положень концептуальної моделі розуміння когнітивних аспектів природи віри, слід зазначити таке.

Концептуальна модель – результат системного бачення досліджуваної проблеми, за допомогою якої можна визначити структуру та зв'язки об'єктів, що входять у поле наукового дослідження. Крім уточнення чинників і умов зовнішнього та внут-

рішнього середовища, що безпосередньо або опосередковано впливають на формування елементів системи, необхідним є і вивчення системи загалом. Для того, щоб створювана модель була зрозуміла не тільки досліднику, поняття, що відображають і становлять її сутність, повинні бути чіткими, наочними, мають полегшувати сприйняття інформації, що досягається за допомогою малюнків, діаграм або матриць залежно від того, які цілі та завдання вона передбачає. Нерідко для створення концептуальної моделі потрібні розширення або перегляд уже існуючих теорій, створення нового понятійного апарату, якщо наявні в науковому обізі терміни нечітко відображають досліджувані процеси чи явища або взагалі відсутні, що змушує знову і знову вдаватися до громіздких і повторюваних пояснень.

Вивчення природи віри слід розглядати крізь призму базового прагнення особистості до структурування дійсності. Це означає, що розуміння навколишнього світу й адаптація до нього можливі тільки тоді, коли в індивіда, групи людей, суспільства є чітка картина уявлень про ті ціннісні об'єкти, які нас оточують. Узагальнюючи, можна сказати, що структурування – універсальний механізм свідомості, який керує активністю інших систем, за допомогою яких здійснюється постійний пошук деталей форми і змісту предметів, подій, процесів, явищ зовнішнього та внутрішнього світу згідно з досвідом і наявними в даний момент уявленнями та знаннями про них. Сприймаючи навколишній і власний внутрішній світ, людина намагається надати їм відповідної структури, оскільки незнайоме, непізнане і незрозуміле спричиняє напруження, тривогу і страх. Прагнення зробити цей світ зрозумілішим відповідно до вже наявних знань (концептів і конструктів), досвіду, можливостей, очікувань, фантазій і бажань є мета-потребою, що дає змогу шукати, розкривати або надавати нового сенсу ціннісним об'єктам, що містяться в ньому. Відтак структурування є наслідком базової мета-потреби в пошуку та визнанні смислу ціннісних об'єктів.

Створюючи концепцію віри, слід пам'ятати, що механізми віри всюдиусці, тобто наявні в усіх видах пізнавальної діяльності, як і прагнення (мета-потреба) людини знайти та розкрити смисл картини навколишнього світу та його численних елементів, усередині яких вона існує і намагається їх зрозуміти. Крім того, у психології накопичилося чимало важливих і актуальних тем, які поки недостатньо успішно розглядаються окремо, оскільки системне бачення досліджуваних проблем ще не посіло

надійного місця в методології дослідницької діяльності. І деякі з них – такі, як психологічні аспекти вивчення цінностей та особистісного смислу, проблеми сумнівів і надії, психологія мрії, довіри, мислення, – час розглядати у поєднанні з питаннями природи віри, розуміючи, що остання є базовим інструментом структування значущості та смислу ціннісних об'єктів.

Спочатку стисло розглянемо віру як когнітивний феномен із позиції філософських узагальнень (К. Ясперса, Б. Рассела, М. Бубера, П. Тіліха, М. О. Бердяєва, О. І. Введенського, С. Л. Франка, М. Т. Андрушенко, Ю. Ф. Борункова, А. К. Козирєвої, І. М. Яблокова, М. П. Новикова, О. О. Євстифєєвої, П. В. Копніна, В. І. Носович, Д. М. Угринович, В. О. Лекторського, С. А. Ніжнікова, О. В. Івановської, П. А. Романова, О. І. Предко). Під когнітивною сферою традиційно розуміють сферу психіки людини, яка вміщує комплекс пізнавальних процесів, сукупність формованих знань про навколишній світ і про себе, тісно пов'язаних із певними структурами особистості. Завдяки адекватному й інтегрованому функціонуванню елементів (сприйняттю, пам'яті, уяві, мисленню), що лежать в основі механізмів когнітивної діяльності, людина має можливість структурувати, оцінювати, порівнювати, аналізувати й узагальнювати інформацію, визначити її істинність і правдивість відповідно до критеріїв достовірності, реальності та визначеності. Проте часто інформація, яка визнається та приймається особистістю і є частиною ціннісної системи, платформою для вирішення повсякденних завдань і проблем, насправді може бути хибною, що ілюзорно і недостовірно відображає дійсність. Джерелом такої інформації, як правило, є віра, позбавлена можливості протистояти сумнівам.

Достовірними називають судження або концепції, які базуються на міцно обґрунтованих знаннях і логічних доказах. Це означає, що знання, обговорювані факти, висновки і побудовані на їх основі міркування вірні, валідні, надійні, перевірені, точні. Достовірна інформація відповідає істині, тобто безперечна, істинна, правдива, визнана, справедлива. Недостовірні знання і судження мають такі характеристики: вони ймовірні (малоймовірні, неймовірні), недостовірні, ненадійні, викликають сумнів і підозру в їх фальсифікації. За критерієм істинності недостовірна або малодостовірна інформація є хибною, неправдивою, неправильною, помилковою. Отже, достовірною можна вважати ту інформацію, яка: обґрунтована за допомогою логічних доказів; оснований на переконаннях, що виключають сумніви; її можна

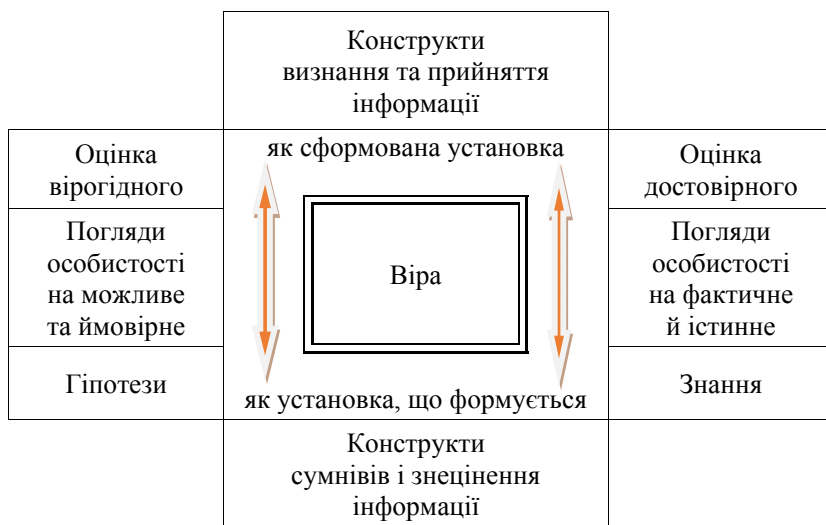
виміряти і перевірити за допомогою практичних дій; може бути підтверджена експериментальним шляхом. Достовірність є наслідком активності логічного і критичного мислення. Хоча, на думку одного з впливових філософів ХХ століття К. Поппера, будь-яке знання є умовно недостовірним і можливим, оскільки його істинність важко обґрунтувати.

Реальність у філософії – це навколишній світ і форми його існування. Крім цінностей об'єктивного світу, під реальністю розуміють буття в його саморозвитку, яке проявляється в реалізації своїх тенденцій, законів і потенцій, а також результати діяльності людини та суспільства. В індивідуальній свідомості реальність відображена у формі комплексів різноманітних концептів і особистісних конструктів: вони вміщують справжні знання і знання-омани, що лежать в основі картини світу, яка вже сформована або продовжує формуватися. Істинність знань передбачає їх справжність, безперечність, безсумнівність, правдивість, визнання іншими. Якщо знання вважаються нереальними, їх оцінюють як хибні, невірні, неправдиві, неправильні або помилкові. Інструментами, що дають змогу розрізнити дійсне та видиме (бажане, очікуване, уявлюване), є раціональне мислення і практична діяльність. Адекватне відображення реальності подій, явищ, передбачуваних фактів (може бути, може не бути, виключено) є результатом активності переважно прогностичної функції мислення.

Свого часу відомий британський філософ Б. Рассел писав: «Насправді людина хоче не знань, а визначеності», під якою розуміють оцінку ціннісних об'єктів (концепцій, конструктів) у вигляді точних, чітких, усталених описань і формулювань. Пошук смислу завжди супроводжується прагненням до визначеності сприйняття структурованої цінності, що, у свою чергу, веде до визнання, прийняття і, відтак, віри в утилітарність і рентабельність її функцій. Якщо у свідомості індивіда та чи інша концепція оцінюється як чітка, зрозуміла і ясна, вона сприймається як визначена. Там, де індивід бачить невідповідність, неточність, суперечність або логічні помилки, виникає дисонансне переживання сумніву, тимчасове або стійке блокування механізму віри і, як наслідок, активізація потреби в захисті від негативних переживань – включення механізмів раціонального мислення [11].

Якщо розглянути роль віри в пізнавальній діяльності та накопиченні знань, що формуються в суспільній та індивідуальній свідомості, цей шлях можна представити у формі стійкого ме-

ханізму генерування гіпотез та їх подальших перевірок за допомогою методів і способів раціонального мислення. У разі відповідності передбачуваних концептів або конструктів критеріям достовірності, реальності та визначеності вони визнаються як справжні й відповідні дійсності. Якщо факти спростовуються, гіпотезу відкидають, і ті концепти, які лежали в її основі, визнають хибними. Гіпотези, як комплекс поглядів і переконань, оснований на передбачуваних доказах і здогадах, є обов'язковим атрибутом знань, що формуються у різних сферах діяльності – науковій, пізнавальній, культурній, етичній, естетичній, технічній, ігровій тощо.

Рис. 1. Чинник віри: від гіпотез до знань

Усе, з чого починають люди, щоб зрозуміти смисл об'єктів навколишнього ціннісного середовища, виражається в умінні мислити гіпотетично, тобто в цілісній формі, використовуючи наявні знання, особистий досвід, нерідко недостовірні та неперевірені факти, створювати саме той образ світу, який відповідав би їх власній гіпотезі. Бажання активує механізм проєкції, завдяки якому людина або доповнює гіпотетичні конструкти, або породжує їх. Перш ніж знання стануть достовірними і реальними, вони існують у формі гіпотези, і перехід від передбачуваних знань до достовірних, відповідних дійсності, супроводжується вірою в їх істинність і реальність. Саме віра є інструментом, що

підтримує активність пошуку смислу цінності, й джерелом бажання знайти і довести істину. Але тільки тоді, коли спирається на раціональне, критичне мислення і необхідний для цього обсяг знань.

Загальнофілософський погляд на природу віри та її зв'язок із пізнавальною діяльністю дає змогу розглянути лише загальні контури проблеми. Пошук доказів взаємозв'язку віри, когнітивних процесів і компонентів особистості на основі існуючих психологічних концепцій дає можливість, використовуючи ідеї різних авторів, підтвердити це і розвивати думку про системну організацію когнітивно-особистісної діяльності, де віра виконує функцію основного системотвірного елемента.

Із позиції філософських поглядів проблема скептицизму розглядається як принцип мислення, спрямований на виявлення та визначення надійності істини, як інструмент боротьби з догматичними умовиводами і як напрямок, який декларує сумніви в якості основної можливості накопичення достовірних знань.

Віра і сумніви – зіставні категорії, хоча і є похідними різних складових когнітивних процесів, що знаходяться в безперервній єдності та постійному взаємозв'язку. Відтак давню суперечку стосовно того, що первинне і вторинне – віра чи знання (як похідні сумнівів і руху думки на шляху до істини), – можна вважати безплідною. Слід визнати, що віра і сумніви є інструментами одного блоку регуляції психічної діяльності, платформу якого становить континуум елементів когнітивної сфери й особистості. Функціональна активність елементів когнітивної сфери і їх взаємозв'язок з особистісними структурами вносить специфічний вклад у пізнання навколишнього світу, при цьому використовуються різні можливості структурування інформації.

Можна стверджувати, що існують два основні шляхи структурування дійсності: віра як інструмент, що інтегрує окремі компоненти когнітивної й особистісної сфери, та когнітивний функціональний комплекс, представлений переважно можливостями критичного і раціонального мислення. Незважаючи на те, що кожен із цих інструментів є самостійним механізмом, вони, як два русла річки, врешті-решт зливаються і стають єдиним цілим у пізнанні, визнанні та прийнятті певної, специфічної для суспільства й індивіда картини світу. Кожен із цих інструментів структурування, віра і мислення, володіє специфічним набором можливостей, становлячи континуум процесів пізнання, визнання і прийняття елементів дійсності. Звідси складним завдан-

ням наших теоретичних пошуків є «препарування» віри, штучне виокремлення пов'язаних із нею процесів, механізмів, якостей, властивостей та інтегрованих із ними характеристик інших психічних утворень: особистості з комплексами її системи ціннісно-персональних відносин, механізмів адаптації, регуляції, формування мотивації тощо.

Хоча віра і сумнів, як продукт раціонального та критичного мислення, є основними і взаємодоповнюючими інструментами структурування дійсності, різниця між ними все ж дуже значна. Щоб зрозуміти те, що ми називаємо «природою віри», слід звернутися до концептуальних положень окремих психологічних теорій, які хоч і стосувалися цих питань, але робили це мимовільно – у формі натяків або напівнатяків.

Уявлення про первинні та вторинні процеси були закладені З. Фрейдом у роботі «Проект наукової психології», опублікованій уже після його смерті. Подальший розвиток цих ідей було представлено у відомій праці «Тлумачення сновидінь», де стверджувалося, що первинні процеси є проявом активності несвідомої сфери, а вторинні – це процеси, які генеруються та контролюються свідомістю. Згідно з цією позицією, первинні процеси у психіці людини дані «від самого початку» і співвідносяться з принципом задоволення, вторинні розвиваються поступово і в міру дозрівання, активно впливаючи на первинні процеси, підкоряються принципу реальності [14].

У своїх умовиводах З. Фрейд виходив із таких положень. Первинні процеси, усуваючи виникаючі переживання невдоволення, реалізуються завдяки енергії несвідомого або в образах сновидінь чи ілюзорних форм здійснення мрій, або внаслідок виникнення невротичних симптомів і паралогічних захисних умовиводів. Активність вторинних процесів, пов'язаних з енергією, керованою та контрольованою свідомістю, посилюється тоді, коли внутрішні протиріччя і проблеми пристосування індивіда до реальності розв'язуються шляхом активізації розумової діяльності. Принцип задоволення називають рушійною силою Ід, яка зумовлює прагнення індивіда до негайного задоволення актуальних потреб, бажань та імпульсів. У тому випадку, якщо задовольнити потреби з якихось причин не можна, виникають переживання страху, тривоги або напруження [13].

У пізнішій роботі «Я і Воно» З. Фрейд дійшов висновку, що у разі виникнення внутрішнього конфлікту, в якому бере участь інформація свідомого та несвідомого рівня, активізуються меха-

нізми психологічного захисту, пов'язані з первинними психічними процесами [14].

У процесі соціального розвитку особистості в організації психічної діяльності починає зміцнюватися принцип реальності, який забезпечує необхідність узгодження прагнень і дій індивіда з отримання задоволення та норм, стандартів, правил, умов зовнішнього світу і вимог, продиктованих об'єктивною реальністю. Принцип реальності спонукає людину до відмови від необдуманих дій, що призводять до порушень принципів соціальної регуляції поведінки, правил міжособистісного спілкування, які є бар'єром для швидкої реалізації потреб і досягнення задоволення.

Протиріччя і водночас «співдружність» принципів реальності й задоволення ведуть до виникнення дисонансних станів у зовнішньому або внутрішньому світі особистості, які можуть бути розв'язані різними шляхами: за допомогою раціональних способів і комплексів когнітивних і поведінкових дій, у формі визнання та прийняття цінностей без логічних й інших розумових операцій (тобто віри) або використання невротичних стереотипів реагування.

Яке відношення до віри та її взаємозв'язку з мисленням має цей відомий концептуальний фрагмент психоаналітичної теорії? Якщо спрямувати психоаналітичні погляди в русло уявлень про процес структуризації дійсності, можна констатувати, що саме віра є тим первинним процесом, який із раннього віку допомагає дитині освоювати світ. Саме віра базується на принципі задоволення, чиї імпульси переважно локалізуються в підсвідомій і несвідомій сфері й мають високий енергетичний потенціал. Це підтверджується безліччю спостережень, у яких зазначається, що віра часто є джерелом численних ілюзорних поглядів людини, які призводять до суперечностей і виникнення «глухих кутів». Незважаючи на це, змінити позицію людини, переконання якої виникли на основі віри і вірувань і водночас були емоційно визнані та схвалені особистістю, буває вкрай складно. Часто це пов'язано саме з тим, що індивіду приємно вірити в те, що іншим може видатися абсурдним. Віра здатна задовольняти його актуальні та значущі бажання, нерідко у формі сновидінь, фантазування, навіть галюцинацій. Нездатність вирішувати свої нагальні питання раціональними способами зумовлює незадоволення, незадоволеність собою, дисонансні переживання, що активує механізм уяви, який є не тільки інструментом прогнозування, а й способом образного чи образно-символічного задоволення бажань.

На підставі викладеного можна стверджувати, що організуючою ланкою психічних процесів на основі віри є прагнення індивіда до задоволення. Віра еволюційно і функціонально є первинним процесом, фактично вродженим механізмом, що «з раннього віку» бере участь у структуруванні й освоєнні навколишнього світу. Основною рушійною силою віри є сфера потреб особистості, що проявляє свою активність у вигляді бажання, під яким розуміють прагнення особистості до досягнення мети, у якій майбутній результат на основі проєкції представлено у формі фантазійно-емоційного образу. Структурування цінності здійснюється за допомогою уяви, переважно завдяки її прогностичній, катимній і символотвірній функціям.

Якщо спочатку проєкція розглядалася З. Фрейдом як частковий механізм психологічного захисту, що проявляється у схильності людини приписувати іншим людям ті якості та властивості, які вона витісняє в себе, то в подальшому розуміння цього феномену розширилося. З. Фрейд неодноразово підкреслював, що проєкція лежить в основі формування таких культурних феноменів, як міфи, казки, марновірство, забобони, і в усьому тому, що можна віднести до продуктів релігійного та містичного мислення [13, с. 275–287]. Ми ж, не вдаючись до подробиць, вважаємо за необхідне вказати на зв'язки між бажаннями людини, механізмом проєкції та формуванням віри. Відтак проєкцію, з одного боку, слід розглядати як інструмент, що дає змогу особистості захищати себе на ідеаторному рівні від усвідомлення існуючих моральних або психологічних проблем і мінімізувати рівень переживання тривоги. З іншого боку, проєкція – це механізм структуризації, що дозволяє формувати цілісні ідеальні образи, які дають змогу людині дивитися на життя з надією. Матеріалом проєкції часто є мрія – образ бажаної мети, яка спочатку здається недосяжною, але може реалізуватися в майбутньому. Бажання завдяки проєкції породжує мету, мета у формі візуалізації й активності уяви перетворюється на образ мрії та підтримується надією, а надія є пролонгованою формою віри.

Незважаючи на відсутність прямих тверджень про те, що саме віра є основою первинних процесів, зв'язок вторинних процесів з активністю розумових дій і операцій у психоаналітичній концепції неодноразово підкреслюється. Отже, віра є первинною, а мислення включається у процес структурування цінностей після того, як в індивіда виникає потреба аргументувати сенс свого вибору й обґрунтувати доцільність прийнятих рішень. За

допомогою віри людина визнає і схвалює цінність, за допомогою мислення обґрунтовує її утилітарність і рентабельність і після цього приймає та інтеріоризує концепт у тій чи іншій формі. Отже, роль віри і мислення в організації процесів структурування цінностей можна виразити в такій афористичній формі: бажання – мати віри, сумнів – дитя мислення, і те й інше – інструменти пошуку смислу.

Мислення – процес цілеспрямованого, опосередкованого й узагальненого пізнання найсуттєвіших характеристик предметів і явищ дійсності, зв'язків і відносин між ними у формі інтегрованих комплексів понять і уявлень, які сприяють генеруванню нових знань, полегшують можливості адаптації, прогнозування розвитку подій і реалізації запланованих цілей. Якщо віра оперує образами та символами, то основними одиницями мислення є поняття й уявлення. Поняття є похідними абстрактно-логічного мислення і тому здатні точніше і більш диференційовано відображати предмет думки, дають змогу виокремлювати спільні ознаки предметів, суттєві сторони явищ, їх взаємозв'язок, ґрунтуються на порівняннях і узагальненнях, виражаються в словах. Уявлення – продукти наочно-образного мислення, що відображають деталі, конкретні властивості та характеристики предметів, фактів або явищ і виражаються не тільки у формі образів, а й у формі певного ставлення до них із боку людини. Поняття, що використовуються в ході розумових операцій, часто об'єднуються з уявленнями, які, будучи основними континуальними елементами процесу мислення, мають тенденцію до переходу в нове поняття, тому уявлення, на відміну від понять, більш розпливчасті та багатозначні [7].

Мислення є інструментом свідомості, доволіно контрольованим механізмом, що орієнтується на оцінку реальності. Це означає, що норми, стандарти, правила, еталони, ідеали й інші регуляторні цінності, а також цінності, пов'язані з необхідністю адаптації до імперативів соціальних, інтерперсональних та інтрапсихічних ментальних просторів, змушують особистість постійно змінювати тактику і стратегію поведінки, що досягається переважно за рахунок механізмів контролю, самоконтролю та логічних розумових операцій. Саме мислення, завдяки властивим йому функціям (пізнавальній, креативній, прогностичній, адаптивній, смислотвірній), за умови їх адекватної реалізації дає змогу особистості бути успішною [7].

Щоб краще зрозуміти механізми структуризації, які реалізуються вірою та мисленням, потрібно проаналізувати принципи організації процесів, що лежать у їх основі. Слід звернутися до системного підходу та системного бачення, які становлять базис розуміння організації процесів мислення. Осмислення принципів формування й організації процесів віри, з нашої точки зору, можна знайти в теоретичних положеннях гештальтпсихології.

На відміну від домінуючого принципу, що пропонує під час вивчення тих чи інших проблем розглядати інтегровану інформацію як сукупність невеликих фрагментів, об'єднавши які в складні психологічні конструкції, можна побачити ціле, представники гештальтпсихології припустили, що прояви психіки підкоряються законам гештальту, згідно з якими окремі елементи мають тенденцію до утворення цілого, прагнучи при цьому набуті певної завершеної форми. Макс Вертгеймер, один із засновників напрямку, так писав із цього приводу: «Існують складно організовані структури, цілісні властивості яких неможливо вивести з властивостей їх окремих складових і де, навпаки, зміни будь-якої частини цілого зумовлені внутрішніми законами цієї цілісної структури. Структурна психологія (гештальтпсихологія) є саме цим» [5, с. 13].

Отже, головна ідея гештальтпсихології полягає в тому, що в основі організації психіки лежать не окремі елементи свідомості або мислення, а гештальти – цілісні структури та їх зв'язки, вивченням яких і слід займатися психології. Для опису сукупності явищ, які суб'єкт переживає в даний момент часу, в гештальтпсихології було введено термін «феноменальне поле», основні компоненти якого позначені як фігура і фон. *Фігура* – це те, що в свідомості індивіда проявляється наповненим і виразним смислом, а *фон* – те, що сприймається ним невиразно і несвідомо. Надалі фігура і фон можуть неодноразово мінятися місцями. У гештальтпсихології було виокремлено важливі закони і принципи, що відображають особливі форми сприйняття і шляхи структурування дійсності, властиві людській психіці. Відповідно до цієї наукової концепції, цілісність, константність сприйняття та його впорядкованість досягаються завдяки принципам, відомим під назвами близькість, схожість, цілісність, замкненість, суміжність, спільна зона [5].

Із нашої точки зору, концепти або концептуальні комплекси віри, інтегровані на основі семантично близьких зв'язків, є за

своєю природою гештальтами. І загалом картину світу, де віра є провідним інструментом визнання цінностей, можна уявляти у формі різних конфігурацій історично і ментально детермінованих у цей момент концептосфер або гештальтних ансамблів, наявних у суспільній свідомості, колективному несвідомому та індивідуальній психіці.

Розглянемо окремі принципи сприйняття, виокремлені в гештальтпсихології, стосовно вирішення наших питань на прикладі концептів, які традиційно входять у поле духовно-релігійної сфери. Це концепти «Бог», «душа», «вічність», «вічне життя», «духи» тощо. По-перше, ці поняття трансцендентні по суті й тому можуть визнаватися тільки за допомогою віри. Для логічного обґрунтування і доведення ці концепти мало придатні, тому їх сприйняття та визнання можливі тільки тоді, якщо розглядати їх як цілісні структури, де фігурою і фоном може бути кожен із цих елементів, що зумовлено суб'єктивним ракурсом сприйняття гештальтів. По-друге, що об'єднує концепти, незважаючи на те, що кожен із них уміщує свій специфічний смисл? Усі вони є частиною цілого, а цілісність сприйняття і його впорядкованість досягається завдяки описаним у гештальтпсихології принципам. *Близькість* – концепти віри, розташовані поруч, що мають тенденцію сприйматися разом. *Схожість* – інформація, закладена в кожному специфічному концепті, що має і спільні ланки, які об'єднують його в єдине ціле. *Цілісність* – сприйняття, яке має тенденцію до інтегрування об'єктів і їх образів, які знаходяться поруч. *Замкненість* – тенденція завершувати фігуру в такий спосіб, щоб вона могла набувати повної форми, що виражено у взаємопроникненні інформації, закладеної в концептах віри. *Суміжність* – близькість інформації у часі та просторі, де кожен концепт віри спричиняє асоціації, які резонують зі змістом іншого концепту. *Принцип хорошої форми* передбачає, що у свідомості суб'єкта менш організована форма гештальту (концепту) витісняється більш організованою формою. *Принцип прегнантності (рівноваги)* полягає в тому, що психіка та її ціннісний зміст (у тому числі концепти або гештальтні комплекси віри) у звичних умовах прагнуть до максимального стану стабільності. *Спільна зона* означає, що не тільки принципи гештальту формують наше повсякденне сприйняття, в цьому беруть участь також продукти індивідуального навчання та набутого досвіду. Отже, поряд із концептами віри у свідомості містяться й інші позиції особистості, основані на знаннях, життєвому досвіді, схильнос-

тях та інтересах, ієрархії сприйняття ціннісних об'єктів і відповідній системі ставлень до них.

Активність системного мислення виражається в тому, що матеріальні й ідеальні цінності, явища, процеси та ситуації, з якими стикається людина, сприймаються і розглядаються нею як образи деяких систем, що складаються з безлічі взаємозалежних елементів. Завдяки інтеграції та впорядкованості зв'язків системи адекватно виконують властиві їм функції. Розділити систему на складові елементи, проаналізувати їх властивості та на основі виокремлених зв'язків знову об'єднати їх у єдине ціле можливо завдяки критичному і раціональному мисленню, базисом якого є логічні дії. Успішність функціонування системи більшою мірою залежить від форм взаємодії її складових елементів, які можуть бути явними, фіксованими у свідомості, сприйнятими на підсвідомому рівні або взагалі існуючими у сфері несвідомого. Тому людина з розвинутою здатністю до системного бачення та системного аналізу навколишніх ціннісних об'єктів має володіти не тільки набором специфічних якостей мислення, а й певним комплексом особистісних характеристик.

Про системну організацію мислення свідчить здатність особистості сприймати цілісний образ об'єкта крізь призму безлічі елементів і виникаючих закономірностей; уміння у процесі орієнтування розглядати реальність у різних ракурсах; у періоди динамічних змін об'єктів або явищ фіксувати увагу на особливостях виниклих зворотних зв'язків, які супроводжують ці процеси; конструювати власні моделі реальності, прогнозувати результати, уміти аналізувати причинно-наслідкові зв'язки; зберігати рухливість розумових і мотиваційних процесів і, виходячи з виникаючих дисонансних переживань, відмовлятися від недостовірних або навіть деструктивних позицій і переконань.

Будь-яке прийняття рішення, будь-який крок, дія, що здійснюється людиною спонтанно або за чітким планом, є результатом вибору особистості, в основі якого лежать інструменти віри та критичного мислення. Можна однозначно стверджувати, що будь-яка поведінка завжди детермінована певною кількістю ситуацій вибору, за які людина несе відповідальність. Людина шукає правильний вибір, який відповідав би системі її відносин, способу життя, можливостям, моральним установкам, спрямованим на оптимальне вирішення своїх проблем. У процесі сталої необхідності здійснювати щоденний вибір у різних сферах діяльності залежно від форм його реалізації особистість змінюється:

може ставати більш досвідченою, адаптивною, раціональною або консервативною, тенденційною, інтегрованою з масою формованих психологічних комплексів. Можна зробити це ширше узагальнення, зазначивши, що історія особистості – це результат її вдалих, невдалих або драматичних виборів. І для того, щоб краще її зрозуміти, треба аналізувати відкинуті або, навпаки, невідкинуті особистістю альтернативи. Чому, наприклад, у період необхідності зробити вибір індивід не зміг відкинути боягузтво, жадібність, хитрість, можливо, власну підлість, що в подальшому стало стилем його поведінки?

Проблема вибору є самостійною і складною сферою психологічних знань, представлених у формі різних моделей. Так, теорія когнітивного дисонансу Л. Фестінгера розглядає вибір як синонім когнітивного дисонансу, зменшення якого можливе у зв'язку з прагненням особистості відмовитися від одного з пропонувананих ситуацією аргументу, який суперечить іншому аргументу, за якимись критеріями не збігається з ним або не відповідає йому за когнітивним чи емоційним значенням [12]. Відповідно до теорії поля К. Левіна, вибір – це вид конфлікту між кількома рушійними силами (наприклад, між двома позитивними або двома негативними цінностями, одночасно протиборчими позитивними та негативними цінностями). При цьому індивід у своєму виборі воліє обрати елемент тієї рушійної сили, який ближчий до його суб'єктивного ідеалу [8]. Інші точки зору на природу вибору відображені в численних оглядових і практично орієнтованих публікаціях [3; 4; 6; 9; 10].

Вибір як процес уявного оцінювання умов і чинників, що дають змогу оптимально й успішно вирішувати завдання або проблеми, які виникають перед особистістю, реалізується у формі зважування співвідношень і підсумкового оцінювання реальних або можливих альтернатив. Під альтернативами слід розуміти форми діяльності, в основі яких лежать комплекси специфічних якостей і властивостей, що оцінюються як найоптимальніші для успішного вирішення виниклих труднощів і підвищення адаптивного потенціалу особистості. Щоб вибір був раціональнішим, індивід має зрозуміти смисл завдання, що потребує вирішення, оцінити можливості вибраних ним альтернативних варіантів і усвідомити, за яких умов вибір якихось із них призведе до успіху. Крім того, кожен вибір – це зважування альтернатив, продиктованих принципами задоволення і реальності, які утворюють системно організований універсальний континуум. Тенден-

ції, що відповідають принципу реальності, становлять широку палітру позицій, необхідних для того, щоб залишатися в рамках дійсності та співвідносити поведінку із суспільними й особистісними імперативами обов'язку, заборон і дозволів, або, іншими словами, – деонтичними, табуовальними і пермітивними (від англ. *permit* – дозволяю, дозволяю) вимогами.

Людина завжди прагне спиратися на ті факти, концепти і конструкти, які узгоджуються з іншими наявними у неї знаннями та набутим досвідом. Таку узгодженість у системі знань Л. Фестінгер назвав консонансними станами. У разі виникнення невідповідностей у системі знань виникають дисонансні переживання, яких індивід намагається уникнути або мінімізувати їх. Дисонансні стани виникають тоді, коли індивід звертає увагу на наявність протиріч, невідповідностей нових фактів уже відомим і перевіреним, виявляє їх недостовірність або нереальність. Це можуть бути судження, дії, вчинки, що суперечать культурним звичаям, закладеним у нормах, правилах, еталонах і стандартах поведінки, які висуваються до людини в певному ментальному середовищі. На початковому етапі дисонансні стани у свідомості фіксуються у формі нетривалих і недиференційованих когнітивних «скалок» – переживань розбіжностей і нестиковок («щось не те...», «дивно...», «не може бути...», «нічого не розумію...»), розбіжностей зі сформованими поглядами та позиціями індивіда у вигляді суперечностей, що впливають на формування відносин. Усвідомлення суперечностей може виникати внаслідок фіксації уваги на несумісності або неузгодженості думок, розбіжності інтересів, невідповідності оцінюваного матеріалу логічним законамірностям тощо. Глибина дисонансних переживань залежить від важливості оцінюваного об'єкта (концепту) для особистості та від актуальності тих функцій, які в ньому закладені або очікуються. Унаслідок виниклих в індивіда первинних дисонансних переживань формується стійкіший стан, відомий під назвою «сумнів» [12].

Сумнів – невпевненість особистості в раціональності вибору цілей або засобів їх досягнення, доцільності раніше прийнятого рішення і подальших дій, достовірності та реальності фактів, правильності зроблених висновків, оцінки своїх або чужих вчинків, достоїнств, недоліків тощо. Якщо використовувати відоме і зручне для оцінки психічного стану уявлення про його трикомпонентну конструкцію, то сумнів на емоційному рівні вміщує переживання дистанціювання від ціннісного об'єкта через ви-

никлу нівелюючи його інформацію [13, с. 144–154]. Наприклад, перебуваючи у стані ревнощів, індивід сумнівається в чийсь любові або декларованій прихильності, тим самим підкреслюючи, що вже не вірить цим почуттям і їх джерелу. Розчарування – результат сумнівів щодо надійності когось або чогось. Тривога – переживання сумнівів індивіда стосовно можливості забезпечити контроль і самоконтроль, страх – емоція, в основі якої лежить сумнів у можливості зберегти безпеку в реальному часі. Когнітивний рівень представлений особистісними аргументами нівелювання, формуванням квестіогенних (заснованих на сумнівах) переконань і відносин, що стосуються оцінки значущості, утилітарності та рентабельності ціннісного об'єкта. Конативний рівень сумнівів виражається в тенденції відсторонення від цінності, відмові від оволодіння нею. Це проявляється в різних мотиваційних і поведінкових реакціях суб'єкта у формі уникнення об'єкта сумнівів. Індивід відмовляється довіряти йому як недостатньому або нереальному факту і, приймаючи рішення, вважає недоцільним підтримувати з ним позитивні або інтегруючі відносини. Проте дисонансні стани детермінують не тільки дистанціювання від об'єкта сумнівів, вони можуть бути причиною прагнення особистості раціонально виправити ситуацію, знайти причини невдач, зрозуміти смисл, переглянути проблему, змінити власні погляди та переконання. Відтак сумнів може бути умовою внутрішніх перетворень, прагнення до вдосконалення та накопичення продуктивного досвіду.

До причин, що є умовами і чинниками виникнення сумнівів, можна віднести як зовнішні обставини, продиктовані об'єктивними труднощами переробки інформації, так і внутрішні, пов'язані з впливом певних особливостей особистості. До *зовнішніх причин*, що генерують сумніви, слід віднести: нездатність індивіда до адекватного конструювання ситуацій, проблем або процесів, пов'язаних із дефіцитом необхідних для цього знань, які дають змогу правильно оцінити їх важливість, актуальність, утилітарність і вигоду; залежність оцінки об'єктів від думки значущих, як правило, авторитетних людей; сумніви внаслідок недовіри до суперечливої інформації. До *внутрішніх джерел* виникнення сумнівів належать: страх індивіда перед невдачами, поразками, скоєнням помилок; наявність латентно існуючої респондентної фобії (від лат. respondent – відповідальність) – опору особистості перед необхідністю брати на себе відповідальність; орієнтація особистості на завищений, максимальний результат,

що часто не досягається, чим і виправдовуються невдачі, що виникли внаслідок цього; невпевненість у деяких аспектах власного «Я», необхідних для раціонального вирішення актуальних завдань; слабкість прогностичної функції мислення, нездатність індивіда прогнозувати майбутні події або результати і, як наслідок, невпевненість у власному виборі; наявність рис «тривожної помисливості», підозрливості, уразливості, конформності, які часто є причинами спотворень структурування деяких аспектів дійсності. Виокремлені нами причини є умовами формування квестіогенних переконань – стійких поглядів індивіда, основаних на комплексах сумнівів, що стосуються різних сторін його життя.

Проте існують і більш глибокі механізми свідомості, які дають змогу здійснювати та контролювати вибір. Цей процес регулюється завдяки рефлексії – здатності до фіксації у свідомості суб'єкта уявлень і оцінок внутрішнього, зовнішнього і трансцендентного світів у формі думок, образів, почуттів, мотивів та інших внутрішніх процесів. Більшість дослідників розглядають рефлексію як інформаційний канал, що зв'язує свідомість і внутрішній світ особистості. Таку рефлексію за формою домінуючого вектора інформаційних зв'язків можна назвати інтрарефлексією. Проте рефлексія – це також здатність особистості фіксувати у свідомості психічні процеси, думки, почуття інших людей, відображати їх ставлення до себе і до інших. Цей механізм фіксації інформації у свідомості логічно назвати екстрарефлексією. Рефлексія виконує низку важливих функцій: стимулює активність процесів самосвідомості та самопізнання; сприяє процесам аутокомунікації та внутрішнього діалогу; бере участь у формуванні «Я» і накопиченні досвіду; дає змогу особистості довільно управляти функціями саморегуляції та самоконтролю. Саме завдяки рефлексії людина здатна зіставляти, порівнювати факти, явища, деталі, помічати суперечності або невідповідності у сфері відчуттів, почуттів, думок, комплексів «Я», тілесних процесів, фіксувати увагу на своїх або чужих логічних помилках, які і є матеріалом формованих сумнівів. Сила, векторні та динамічні властивості рефлексії визначають якісні та кількісні характеристики сумнівів.

Продовжуючи визначати відмінності в характеристиках процесів і станів, що супроводжують віру й раціональні форми мислення, зупинимося на ближчих до них поняттях, що існують у психології.

Під аутистичним мисленням розуміють когнітивний стиль, який підпорядковується бажанням, спогадам, уявленням, напруженим емоційним переживанням особистості. Аутистичне мислення ґрунтується на принципі задоволення і таким чином в образно-символічній формі, в тому числі у вигляді сновидінь і фантазій, відображає бажання людини. Бажане часто видається за дійсне, при цьому індивід допускає у свідомість тільки ті асоціації, які відповідають його потребам. Погляди й оцінки, що не відповідають реальним обставинам, навіть за наявності явних протиріч, не помічаються й ігноруються. Усе це стає можливим завдяки активності механізмів психологічного захисту. Аутистичне мислення в нормі частіше зустрічається у дітей, оскільки спирається на їхні егоїстичні тенденції та схильність до фантазування. У підлітковому віці й у дорослих людей аутистичне мислення виникає на тлі емоційної, когнітивної та вольової незрілості.

Критичне мислення ґрунтується на принципі реальності. Людина, у якої переважає цей вид мислення, контролює свої бажання та почуття, зважає на обставини, факти, намагається зрозуміти події поточного моменту, реальні стосунки між людьми, співвідносити свої судження й умовиводи відповідно до них. Вона скептично ставиться до надуманих і випадкових фактів, уможливаючи теорій, у своїх судженнях уникає надмірної ідеалізації або негативізму, що дає їй змогу бути менш тенденційною та більш критичною. Оскільки такий тип пізнання ґрунтується на квестіогенній функції (здатності породжувати сумніви), яка є атрибутом процесу вибору, то, на відміну від фідемогенного мислення, що генерується вірою, ми пропонуємо назвати цей варіант мислення квестіогенним. Отже, існує континуум двох основних шляхів пошуку і розкриття смислу картини навколишнього та внутрішнього світу людини: віра і сумнів, і на їх основі – активність індивідуально та ситуаційно формованих співвідношень фідемогенного та квестіогенного видів мислення, у тих чи інших пропорціях властивих кожній людині.

Й останній, адаптивний аспект. Людина рідко звітує собі в тому, які погляди, оцінки і виниклі на їх основі відносини та мотиви привнесені вірою, а які – критичним мисленням. Проте коли особистісні позиції стикаються з протидією зовнішнього середовища (правилами, нормами, стандартами, іншими соціальними імперативами) або внутрішніми бар'єрами, основою яких є численні конструкти сумнівів, автоматично «включаються»

механізми адаптивного апарату, що є важливою частиною регуляторної системи особистості.

Основним компонентом саморегуляції є самоконтроль – довільна функція, яка дає індивіду змогу свідомо керувати психічними, фізичними станами, поведінкою загалом, активувати волю, прогностичну функцію мислення, здійснювати внутрішній діалог із собою. Активність самоконтролю посилюється у разі неузгодженості діяльності особистості у зв'язку з виниклими внутрішніми імперативами (переконаннями, почуттями), тобто тоді, коли постає необхідність зробити особистісний вибір. Зв'язок самоконтролю з мисленням часто проявляється у формі діалогу особистості із собою і супроводжується численними самокорекційними довільними й вольовими діями, спрямованими на усвідомлення причин сумнівів, що виникли, і їх раціональне подолання на емоційному, когнітивному та поведінковому рівні. Процес усвідомлення помилок вибору, а також подолання квестіогенних комплексів активує механізми компенсації або гіперкомпенсації, змушує особистість перебудовуватися і накопичувати нові якості та досвід. У тих випадках, коли способи, прийоми самоконтролю та компенсації не виконують свої пристосувальні функції, включається наступний адаптивний рівень регуляції – з використанням механізмів психологічного захисту. Механізми психологічного захисту – численні, неусвідомлювані, різні за формою та змістом адаптивні комплекси, основною функцією яких є усунення відчуття загрози для «Я» і внутрішнього світу внаслідок виниклих внутрішніх протиріч у процесі реалізації особистістю своїх базових потреб. Частіше такі ситуації виникають тоді, коли стратегія і тактика вибору здійснюються індивідом на основі фідемогенних переконань, що позбавлені доказовості та достовірності й створюють ілюзорні уявлення про дійсність. Така інформація, пропущена через фільтр механізмів захисту когнітивної тріади (витіснення, раціоналізації та проєкції), видається людині цілком логічною. Віра в неї не зникає, сумніви витісняються, і тому в свідомості людини вона зберігає форму достовірності та реальності.

Щоб підсумувати викладений матеріал і подати його у спрощеній формі, у табл. 1 ми відобразили основні тези, які стосуються когнітивної природи віри, що, на нашу думку, дасть змогу краще і швидше зрозуміти матеріал ще одного фрагмента пропонуваної нами концепції.

Таблиця 1

**Характеристики віри і сумнівів
у процесі структурування цінностей**

Характеристики та форми структурування цінностей	Віра	Сумніви
Принципи організації психічної діяльності	Задоволення	Реальності
Основні потребнісні тенденції	Бажання	Уникнення дисонансних станів
Тип когнітивного структурування	Аутистичний	Реалістичний (критичний)
Домінуючі механізми структурування цінності	Уява, кататимність	Логіка, аналіз, докази
Зв'язок із функціями контролю і самоконтролю	Підсвідомий, слабкий	Довільний, помірний або сильний
Адаптивна активність із перевагою:	механізмів психологічного захисту	самоконтролю та механізмів компенсації
Процеси організації пізнання	Первинний процес	Вторинний процес
Форми вираження концептів	Вірогідність, гіпотеза	Достовірність, знання
Площини та критерії ставлення до цінностей	Значущість (важливість, актуальність)	Смисл (користь, вигода)
Домінуючий тип переживання	Визнання (емоційний компонент): схвалення, несхвалення або нівелювання	Прийняття (когнітивний компонент): аргументи позитивного ставлення або сумнівів
Одиниці структурування свідомості	Гештальт як цілісна структура	Система як комплекс елементів

Висновки та перспективи подальших досліджень цієї проблеми. Наведений матеріал, тезисно відображений у таблиці 1, став головним підсумком запропонованої нами концепції, згідно з якою кожній людині притаманні певні конфігурації та співвідношення фідемогенного і квестіогенного мислення, що становлять

єдине ціле у процесі структурування дійсності. Природу багатьох процесів слід розглядати з позицій принципу континууму, який є частковим проявом більш загального діалектичного закону єдності та боротьби протилежностей. Згідно з цим законом, кожен об'єкт має протилежні сторони і властивості, взаємодія між якими призводить до суперечностей і постійного чергування послаблення або зникнення одного стану, властивого об'єкту, і виникнення іншого стану, протилежного за спектром своїх основних функціональних характеристик. Відповідно до принципу континууму, під яким розуміється безперервна сукупність, єдність і зв'язок усього того, що відбувається на різних рівнях і в різних сферах (свідомості та несвідомого, первинних і вторинних процесів, принципів задоволення і реальності, потребнісних станів, що виражаються в бажаннях і уникненні дисонансних переживань, формах адаптивної активності, проекції – рефлексії тощо), віру і критичні форми мислення слід розглядати як єдиний механізм, що дає змогу здійснювати перехід одного стану в інший, де один стан є умовою активності іншого. Будучи інструментами визнання і схвалення або заперечення і нівелювання значущості та смислу концептів або конструктів, віра і сумніви, виключаючи і доповнюючи одне одного, стають основним чинником розвитку самого мислення, системи ціннісних відносин і особистості загалом. Знаючи умови і чинники, що лежать в основі формованого континууму «віра – сумніви», які були наведені вище, їх кореляційні зв'язки з характеристиками ціннісної системи, системи відносин, типологічними характеристиками особистості тощо, можна з'ясувати причини активації та блокування механізмів віри або сумнівів, а також розробити прийоми і способи фідемо- або квестіокорекції для вирішення психологічних проблем, у тому числі в осіб юнацького віку.

Список використаних джерел

1. Алексеева Ю. А. Теоретичний аналіз психологічної сутності віри у філософських наукових працях / Ю. А. Алексеева // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. Серія : Психологічні науки. – Чернігів : ЧНПУ, 2014. – С. 12–16.
2. Алексеева Ю. А. Psychological aspects of studying the phenomenon of faith / Ю. А. Алексеева // Проблеми сучасної психології : Зб. наук. пр. Кам'янець-Подільського національ-

- ного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2015. – Вип. 27. – С. 20–34.
3. Бакштановский В. И. Моральный выбор личности: альтернативы и решения / В. И. Бакштановский. – М. : Политиздат, 1983. – 224 с.
  4. Василюк Ф. Е. Психотехника выбора / Ф. Е. Василюк // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии ; [под ред. Д. А. Леонтьева, В. Г. Щур]. – М. : Смысл, 1997. – С. 294–314.
  5. Вертгеймер М. Продуктивное мышление / М. Вертгеймер ; [пер. с англ.] ; [под общ. ред. С. Ф. Горбова, В. П. Зинченко]. – М. : Прогресс, 1987. – 336 с.
  6. Канемап Д. Рациональный выбор, ценности и фреймы / Д. Канемап, А. Тверски // Психологический журнал. – 2003. – Т. 24. – № 4. – С. 31–42.
  7. Кустов А. В. Мислення: психологічні, психопатологічні та психотерапевтичні аспекти : навч. посіб. / А. В. Кустов, Ю. А. Алексеева. – Суми : Вид-во СумДУ, 2010. – 320 с.
  8. Левин К. Теория поля в социальных науках / К. Левин. – СПб. : Сенсор, 2000. – 368 с.
  9. Леонтьев Д. А. Психология выбора / Д. А. Леонтьев, Е. Ю. Овчинникова, Е. И. Рассказова, А. Х. Фам. – М. : Смысл, 2015. – 464 с.
  10. Майленова Ф. Выбор и ответственность в психологическом консультировании / Ф. Майленова. – М. : «КСП+», 2002. – 416 с.
  11. Рассел Б. Человеческое познание: Его сфера и границы / Б. Рассел ; [пер. с англ.]. – К. : Ника-Центр, 1997. – 560 с.
  12. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса / Л. Фестингер ; [пер. А. Анистратенко, И. Знашева]. – СПб. : Ювента, 1999. – 317 с.
  13. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции / З. Фрейд. – М. : Наука, 1989. – 456 с.
  14. Фрейд З. Психология бессознательного : Сборник / З. Фрейд. – М. : Просвещение, 1989. – 448 с.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Aljeksjejeva Ju. A. Teoretychnyj analiz psihologichnoi' сутnosti viry u filosofs'kyh naukovykh pracjah / Ju. A. Aljeksjeje-

- va // Visnyk Chernigivs'kogo nacional'nogo pedagogichnogo universytetu im. T. G. Shevchenka. Serija : Psychologichni nauky. – Chernigiv : ChNPU, 2014. – S. 12–16.
2. Aljeksjejeva Ju. A. Psychological aspects of studying the phenomenon of faith / Ju. A. Aljeksjejeva // Problemy suchasnoi' psihologii' : Zb. nauk. pr. Kam'janec'-Podil's'kogo nacional'nogo universytetu imeni Ivana Ogijenka, Instytutu psihologii' imeni G. S. Kostjuka NAPN Ukrai'ny / za red. S. D. Maksymenka, L. A. Onufrijevoi'. – Kam'janec'-Podil's'kyj : Aksioma, 2015. – Vyp. 27. – S. 20–34.
  3. Bakshtanovskij V. Y. Moral'nyj vybor lichnosti: al'ternativy i reshenija / V. Y. Bakshtanovskij. – M. : Polytyzdat, 1983. – 224 s.
  4. Vasiljuk F. E. Psihotehnika vybora / F. E. Vasiljuk // Psihologija s chelovecheskim licom: gumanisticheskaja perspektiva v postsovetskoj psihologii ; [pod red. D. A. Leont'eva, V. G. Shhur]. – M. : Smysl, 1997. – S. 294–314.
  5. Vertgejmer M. Produktivnoe myshlenie / M. Vertgejmer ; [per. s angl.] ; [pod obshh. red. S. F. Gorbova, V. P. Zinchenko]. – M. : Progress, 1987. – 336 s.
  6. Kanemap D. Racional'nyj vybor, cennosti i frejmy / D. Kanemap, A. Tverski // Psihologicheskij zhurnal. – 2003. – T. 24. – № 4. – S. 31–42.
  7. Kustov A. V. Myslennja: psihologichni, psyhopatologichni ta psyhoterapevtychni aspekty : navch. posib. / A. V. Kustov, Ju. A. Aljeksjejeva. – Sumy : Vyd-vo SumDU, 2010. – 320 s.
  8. Levin K. Teorija polja v social'nyh naukah / K. Levin. – SPb. : Sensor, 2000. – 368 s.
  9. Leont'ev D. A. Psihologija vybora / D. A. Leont'ev, E. Ju. Ovchinnikova, E. Y. Rasskazova, A. H. Fam. – M. : Smysl, 2015. – 464 s.
  10. Majlenova F. Vybor i otvetstvennost' v psihologicheskom konsul'tirovanii / F. Majlenova. – M. : «KSP+», 2002. – 416 s.
  11. Rassel B. Chelovecheskoe poznyanye: Ego sfera i granicy / B. Rassel ; [per. s angl.]. – K. : Nika-Centr, 1997. – 560 s.
  12. Festinger L. Teorija kognitivnogo dissonansa / L. Festinger ; [per. A. Anistratenko, Y. Znasheva]. – SPb. : Juventa, 1999. – 317 s.
  13. Frejd Z. Vvedenie v psihoanaliz. Lekcii / Z. Frejd. – M. : Nauka, 1989. – 456 s.

14. Frejd Z. Psihologija besoznatel'nogo : Sbornyk / Z. Frejd. – М. : Prosveshhenie, 1989. – 448 s.

Received February 23, 2018

Revised March 19, 2018

Accepted April 16, 2018

УДК 159.964.21

Д. О. Бігунов

bihunov.d@gmail.com

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ КОНФЛІКТНИХ КОМУНІКАТИВНИХ СИТУАЦІЙ

Bihunov D. O. Psychological analysis of conflict communicative situations / D. O. Bihunov // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, G. S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine / scientific editing by S. D. Maksymenko, L. A. Onufrieva. – Issue 41. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2018. – P. 40–52.

D. O. Bihunov. Psychological analysis of conflict communicative situations. The article deals with the notions of effective and ineffective communication. Considering two approaches to the analysis of communicative conflicts: purely psychological and psycholinguistic, the types of barriers to communication that interfere with successful communication are given.

Describing unsuccessful communicative behaviour, an attempt was made to differentiate the concepts of *communicative discomfort*, *communicative failure*, and *communicative conflict*.

Besides, the main sources of communicative discomfort, communicative failure and communicative conflict were named and analyzed, as well as the typology of conflict situations was presented and considered. It was also noted that a communicative conflict can involve communicative discomfort, communicative failure, and communicative glitch, and it will necessarily imply a sense of cognitive dissonance with communication partners.

Furthermore, it was pointed out that the situation of communicative conflict in everyday life is natural, since any communicative situation is potentially conflictual due to the fact that communication partners are characterized by different personal qualities and properties. Therefore, no matter how the communicants are eager to communicate with one another, they will still have individual ideas about the world, which often interfere with communication partners to achieve mutual understanding. Also the